

Responsabilitat Social i aprenentatge a la universitat

L'aprenentatge servei com a innovació docent

Facultat de Pedagogia

Universitat de Barcelona

Maig de 2012

Síntesi

El projecte *Responsabilitat social i aprenentatge a la universitat* que està impulsant la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona va començar el curs 2006-2007 amb una primera experiència desenvolupada per l'equip docent d'una assignatura. L'any 2009-2010 la Facultat va fer seva la iniciativa, va ampliar l'oferta d'experiències i la va generalitzar a tots els seus estudis de grau. A partir d'aquest moment, el projecte ha crescut, madurat, iniciat la institucionalització i també s'ha adonat del que falta per fer.

El projecte *Responsabilitat social i aprenentatge a la universitat* és un esforç per introduir el compromís cívic en els estudis superiors. Per aconseguir-ho s'està incorporant l'aprenentatge servei (*service-learning*). L'aprenentatge servei és una metodologia que connecta el compromís amb l'aprenentatge curricular, que combina els processos d'adquisició de coneixements i competències amb el servei a la comunitat.

Un grup de professors i professores de la Facultat de Pedagogia ha desenvolupat un procés per implementar l'aprenentatge servei del que podem diferenciar cinc línies d'actuació:

1. Incorporar l'aprenentatge servei en els estudis que imparteix la Facultat. De manera transversal per a tots els estudiants o bé dins d'algunes matèries dels graus i màsters s'estan realitzant diferents experiències que detallem en el text.

2. Establir relacions de col·laboració amb diverses entitats socials per facilitar als estudiants espais de servei i aprenentatge. La Facultat ha arribat a acords amb entitats socials que s'obren a la col·laboració dels nostres estudiants i els faciliten una oportunitat pràctica d'aprenentatges curriculars i cívics.

3. Institucionalitzar l'aprenentatge servei i dotar-se un mínim d'infraestructura – lleugera i sostenible– que permeti impulsar la seva implantació. La continuïtat del projecte requereix alguna institucionalització i alguns recursos que facin possible oferir

una ajuda al professorat interessat i assegurar el correcte funcionament dels processos d'intervenció.

4. Desenvolupar projectes de recerca i d'innovació. Alguns professors i professores s'han implicat, des dels grups de recerca consolidats i d'innovació docent de la Facultat, en recerques de fonamentació o d'innovació docent que estan donant solidesa a la incorporació de l'aprenentatge servei a la Facultat.

5. Implicar-se en diferents accions de difusió de l'aprenentatge servei. En tant que iniciativa de la Facultat, dels seus grups de recerca, dels professorat a títol particular o com a membres de programes de l'ICE han contribuït a la difusió de l'aprenentatge servei en la Universitat de Barcelona i en la resta d'universitats del país.

Hem iniciat aquest programa d'incorporació de l'aprenentatge servei a la universitat perquè ofereix possibilitats per aprendre més i millor, perquè ens ajuda a ser millors docents i, sobre tot, perquè permet a la comunitat universitària aportar esforç, crítica i creativitat en molts àmbits de la vida social.

Índex

Entrada	4
Aprentatge servei i missió de la Universitat	6
Què és l'aprenentatge servei?.....	6
Trets pedagògics.....	9
Finalitats formatives.....	13
Innovació docent.....	16
Procés d'institucionalització.....	19
Innovació docent i recerca en aprenentatge servei	25
Experiències d'ApS a la Facultat de Pedagogia.....	25
Algunes dades.....	30
Creació de l'Oficina de l'ApS.....	32
Projectes d'innovació docent.....	32
Projectes de recerca.....	33
Treballs publicats i tesis llegides.....	33
La xarxa ApS (U)	34
Per acabar	36

Entrada

El treball que s'ha realitzat durant aquests anys va sorgir com a preocupació d'un grup de professors i professores de la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona en relació a la funció social dels estudis superiors i a la formació dels estudiants. La universitat ha sentit moltes vegades com se l'acusava d'estar desconnectada de les preocupacions del món i ocupada en tasques a vegades poc útils i sense massa relleu per a la societat. Sense voler ser massa indulgents amb la institució en la qual treballem, avui seria exagerat dir que està tancada en la seva *torre de ivori* i d'esquena a la societat.

Les iniciatives particulars i institucionals per connectar-se són nombroses i seria un error no reconèixer-les. A poc a poc ens hem allunyat d'una universitat elitista, closa en ella mateixa, que mira el coneixement com un fi en si mateix i sovint l'entén com una nota de distinció personal. Ningú no pot menystenir l'excel·lència en el coneixement, però ningú no n'hauria de tenir prou amb l'acumulació de coneixements, ni que siguin excel·lents i facin persones erudites.

Malgrat tot, no podem dir que la feina està feta. Tot el contrari: queda molt per fer quant a la connexió entre universitat i societat. En realitat, han sorgit nous entrebancs i avui la vinculació amb la societat s'entén sovint com la relació amb el *mercat*, amb la necessitat de formar mà d'obra adequada a les conveniències del treball productiu, sigui en l'especialitat que sigui. Si la universitat s'adapta únicament a les demandes del mercat, s'allunya de la seva relació amb el conjunt de la societat i de la seva funció crítica i transformadora. Ningú no voldria una universitat que formés persones inútils socialment i professionalment, però tampoc no voldríem una universitat que mesurés la utilitat per la conveniència dels mercats. Aspirem a una universitat complexa que integri la recerca de qualitat, la formació de persones en tant que ciutadans i professionals, i que a més estigui atenta a una tercera missió: l'exercici de la responsabilitat social. Una universitat que, a més d'investigar i formar, es

preocupi de les necessitats de la societat en la qual està arrelada.

Quan la universitat s'obre al seu entorn i se sent responsable davant les necessitats socials més immediates, acostuma a desenvolupar tres grans línies d'acció: la preocupació per la innovació, la promoció de l'emprenedoria i l'impuls del compromís cívic. En el nostre cas, hem focalitzat l'atenció en aquest darrer element.

Entenem per compromís cívic de la universitat la preocupació del conjunt de la institució, en especial del professorat i l'alumnat, per aconseguir orientar les activitats de recerca i formació en direcció a la resolució dels problemes prioritaris que té plantejats la societat. I amb la voluntat de donar una passa endavant en aquesta línia, la nostra aportació s'ha centrat en la implementació d'activitats d'aprenentatge servei en la Facultat de Pedagogia, tot entenent que es tracta d'una metodologia que permet la formació integral de professionals i ciutadans, que garanteix l'aprenentatge de competències i que fa realitat la innovació docent en les aules universitàries.

El treball que teniu a les mans està dividit en dos parts, a banda de l'entrada que esteu acabant de llegir i un apartat final on es formula un desig per al futur. La primera, *Aprenentatge servei i missió de la Universitat*, és una presentació de l'aprenentatge servei com a proposta aplicable als estudis universitaris. La segona, *Innovació docent i recerca en aprenentatge servei*, està destinada a explicar les experiències que s'han desenvolupat a la Facultat de Pedagogia i a la Facultat de Formació del Professorat de la Universitat de Barcelona, així com esmentar la creació de l'oficina de l'ApS de la Facultat, els projectes d'innovació docent i de recerca aconseguits, els treballs publicats i la formació de la xarxa ApS (U).

Aprentatge servei i missió de la Universitat

Què és l'aprenentatge servei?

Per introduir el compromís cívic en els estudis superiors s'han assajat diferents metodologies¹. Una de les més destacades, tant per la seva implantació com pels resultats que aconsegueix, és l'aprenentatge servei². Es tracta d'una metodologia àmpliament contrastada que presenta dues cares en íntima relació: l'aprenentatge i el servei a la comunitat. L'aprenentatge servei (ApS) no és tan sols una estratègia d'aprenentatge perquè els alumnes adquireixin més i millors coneixements, encara que òbviamment es tracta que optimitzin els seus aprenentatges. Tampoc es tracta únicament d'un conjunt de tasques de voluntariat per sensibilitzar l'alumnat i donar-los l'oportunitat de contribuir al bé comú, encara que, per descomptat, és una bona idea incorporar l'ajuda a la comunitat com a dinamisme formatiu. L'aprenentatge servei és una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i de servei a la comunitat en un sol projecte ben articulats. Una metodologia que en unir aprenentatge i servei els transforma i afegeix valor a tots dos, i a més crea nous i inesperats efectes positius.

L'aprenentatge servei és com un collage: una obra composta d'elements que ja coneixem, però que ben combinats creen una imatge original que aporta noves significacions i noves emocions. Una collage és, doncs, una obra nova feta amb elements coneguts. Amb l'aprenentatge servei passa una cosa semblant. Els seus principals components són de sobres coneguts: el servei a la comunitat i la transmissió de coneixements, habilitats i valors. Malgrat això, com en un collage, la novetat no rau en les seves parts, sinó en el vincle estret que es crea entre el servei i l'aprenentatge.

---

¹ COLBY, A.; BEAUMONT, E.; EHRLICH, T. i CORNGOLD, J.: *Educating for Democracy: Preparing Undergraduates for Responsible Political Engagement*. San Francisco, Jossey-Bass, 2007.

² MARTÍNEZ, M.: "Aprendizaje servicio y construcción de ciudadanía activa en la universidad: la dimensión social y cívica de los aprendizajes académicos" en MARTÍNEZ, M.: *Aprendizaje servicio y responsabilidad social de las universidades*. Barcelona, Octaedro/ICE-UB, 2008. pp. 11-26.

Aquí sorgeix la novetat. L'aprenentatge servei parteix d'elements coneguts la combinació dels quals produeix una entitat nova, original i de més efectivitat educativa. L'aprenentatge servei no és només una combinació d'elements, sinó una combinació elaborada a partir de dos ingredients barrejats a parts iguals. Cap dels ingredients ha de dominar l'altre: l'aprenentatge i el servei han de tenir un pes equivalent en el resultat final.

aprenentatge + servei = voluntariat

aprenentatge + servei = pràcticum, projectes

aprenentatge + servei = ApS

En el primer cas tenim un servei de qualitat i un aprenentatge poc sistematitzat i poc integrat: es prioritza el servei per davant de l'aprenentatge. Les experiències de voluntariat són el millor exemple d'aquesta tipologia, ja que hi destaca l'ajuda als altres i, tot i que sempre s'aprèn en dur-les a terme, la formació no és l'objectiu central de la proposta. En el segon cas tenim un servei de baixa qualitat o inexistent i un aprenentatge sistematitzat i ben integrat: es prioritza l'aprenentatge per sobre del servei. Les pràctiques i els projectes de recerca són dues metodologies que tenen com a objectiu principal aconseguir un millor aprenentatge de l'alumnat sense fixar-se en el possible servei que puguin arribar a prestar. Finalment, el tercer cas es defineix per un servei de qualitat i un aprenentatge sistematitzat i ben integrat: tant el servei com l'aprenentatge queden igualment prioritzats. Com ja sabem, l'aprenentatge servei és un bon exemple d'aquesta modalitat en la mesura que vincula i equilibra el servei a la comunitat i a l'adquisició de coneixements.

A continuació ens aproximarem a aquesta metodologia a través de la seva conceptualització. Reproduïrem algunes definicions clàssiques i després n'extraurem i esquematitzarem les característiques principals. Fent això aconseguirem sintetitzar part del que s'ha dit sobre aprenentatge servei i, alhora, establir un cert programa d'acció per orientar la implantació d'aquesta metodologia en les nostres facultats universitàries. Vegem, doncs, algunes definicions d'aprenentatge servei.

Campus Compac³

L'aprenentatge servei és un mètode d'ensenyament que combina el servei a la comunitat amb la instrucció acadèmica per desenvolupar el pensament crític i reflexiu i la responsabilitat cívica. Els programes d'ApS comprometen els estudiants en un servei comunitari, ben organitzat i pensat per pal·liar les necessitats locals, mentre desenvolupen destreses acadèmiques, sentit de responsabilitat cívica i compromís amb la comunitat.

Centre Promotor de l'Aprenentatge Servei⁴

L'aprenentatge servei és una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i tasques de servei a la comunitat en una sola activitat ben articulada que pren la forma d'un projecte educatiu. Aquest projecte està pensat perquè els participants aprenguin enfrontant-se a necessitats reals sobre les quals és possible intervenir amb possibilitats de millorar la situació.

EYLER, J.; i GILERS, D. E. *Where's the Learning in Service-Learning?*⁵

L'aprenentatge servei és una forma d'educació basada en l'experiència en la qual l'aprenentatge es produeix a través d'un cicle d'acció i reflexió. Gràcies a aquest cicle, els estudiants treballen amb altres companys en un procés en què apliquen als problemes de la comunitat el que han après i, alhora, reflexionen sobre l'experiència de perseguir objectius reals per a la comunitat i incrementar la seva pròpia comprensió i les seves destreses. És a dir, desenvolupen de manera connexa les múltiples dimensions humanes —intel·lectuals, afectives i pràctiques— i cultiven la responsabilitat cívica i social.

National and Community Service⁶

L'aprenentatge servei és un mètode amb el qual els estudiants aprenen i es desenvolupen a través de l'activa participació en un servei acuradament organitzat que es dirigeix a la comunitat i busca les seves necessitats; que coordina la comunitat amb una escola de primària

³Campus Compact National Center for Community Colleges. <http://www.compact.org/resource/SLres-definitions.html> [consulta: abril de 2012]

⁴ Centre Promotor de l'Aprenentatge Servei. <http://www.aprenentatgeservei.org/index.php?cm=02>. [consulta: març de 2011]

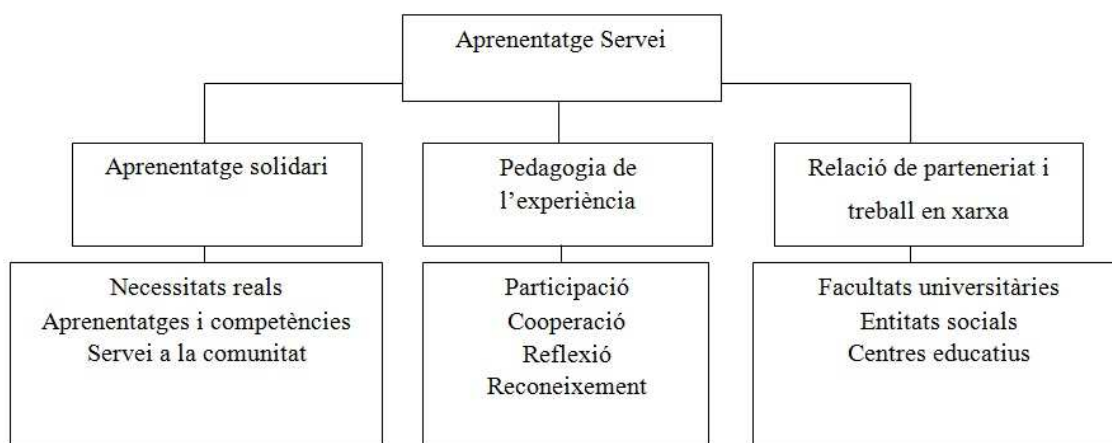
⁵ EYLER, J. y GILERS, D.E., *Where's the Learning in Service-Learning?*, San Francisco, Jossey-Bass, 1999, pp. 3-12.

⁶ National and Community Service (Trust Act de 1993) http://www.learnandserve.org/about/service_learning.html (Consultada: noviembre 2004).

o secundària, la universitat o un programa de servei a la comunitat; que contribueix a desenvolupar la responsabilitat cívica; que està integrat en el currículum acadèmic dels estudiants i l'enforteix o s'integra en els components educatius dels serveis comunitaris en què estan implicats els participants; que destina temps prèviament programat perquè els estudiants o participants reflexionin sobre l'experiència de servei.

Trets pedagògics

L'anàlisi de les definicions anteriors ens permet determinar un conjunt de trets que caracteritzen de manera exhaustiva el que podem entendre per aprenentatge servei. En certs casos perquè els trobem a totes les definicions i en altres perquè apareixen en alguna com un element que lentament va guanyant protagonisme. Com bé sabem, una definició no busca l'essència de la realitat, sinó el grau de desenvolupament històric a què ha arribat la realitat estudiada. En definitiva, les definicions anteriors ens

permeten parlar de tres àmbits de l'aprenentatge servei que, al seu torn, inclouen els aspectes i dinàmiques que el caracteritzen. En el quadre els mostrem, i a continuació els presentem un per un.

Aprenentatge solidari. L'aprenentatge servei és una metodologia que s'obre a les necessitats reals de la comunitat. Vol trencar l'aïllament que de vegades pateixen els centres universitaris i la llunyania de la realitat que solen arrossegar els programes. Es pretén que la universitat s'obri a la vida i sigui sensible als problemes, dificultats o

deficiències que presenta el seu entorn proper, o sovint també més llunyà. En ambdós casos es vol arribar a l'aspecte central que estem considerant: la presa de consciència d'algun aspecte que podria millorar amb la intervenció de l'alumnat. L'aprenentatge servei comença amb un exercici d'anàlisi de la realitat i de crítica per determinar quin tipus d'intervenció podem dur a terme per millorar el que ens sembla incorrecte o simplement indignant. Quan els alumnes d'una classe fan una enquesta per veure com és la vida de la gent gran del barri i quines necessitats experimenten, s'adonen, amb tota probabilitat, de moltes deficiències que no poden pal·liar, però probablement seran capaços de determinar alguna acció, potser petita però significativa, que sí que poden dur a terme.

L'aprenentatge servei és una metodologia que no es limita a la detecció de les necessitats, sinó que per sobre de tot pretén implicar els joves en la realització d'un servei a la comunitat. Per significar el mateix que designa l'expressió servei a la comunitat s'han emprat també termes com ara intervenció o participació ciutadana, compromís cívic, ajuda als altres, acció solidària, responsabilitat social o voluntariat. Tant si s'utilitza un terme com un altre, per servei entenem una acció real, que va més enllà de les paraules o les intencions, i que se centra en la realització d'una contribució a la comunitat. S'allunya tant com es pot de l'assistencialisme i busca que entre qui dóna i qui rep l'ajuda es creï un llaç d'afecte i de reciprocitat. Les possibilitats del servei a la comunitat s'obren a una rica tipologia: en uns casos són ajudes directes a persones que les necessiten, altres vegades l'ajuda la rep una col·lectivitat, però en altres casos els receptors són més difusos, com per exemple quan es fan tasques de difusió d'informació, de defensa de l'entorn, de col·lecta de béns o de recerca.

L'aprenentatge servei no és només detecció de necessitats i servei a la comunitat, sinó que a tot això se li afegeix una forta preocupació per vincular ambdós elements a l'aprenentatge de continguts i competències. Les maneres de dur a terme la connexió entre servei i aprenentatge poden ser variades. De vegades es parteix d'un contingut per buscar la manera com podem relacionar-lo amb alguna necessitat social. En altres casos, es parteix d'una possibilitat de servei que s'ha de relacionar amb les matèries escolars. Sempre, però, servei i aprenentatge han de trobar alguna forma de relació que permeti aplicar el coneixement al servei i, d'altra banda, el servei ha de proporcionar experiències per millorar i impulsar l'adquisició de nous coneixements.

Pedagogia de l'experiència. L'aprenentatge servei té poc a veure amb una pedagogia centrada en el professorat i en les seves classes expositives en què els alumnes, de manera individual, aprenen i donen compte del seu treball. Per contra, l'aprenentatge servei és una metodologia centrada en l'alumnat que requereix la seva participació durant tot el procés de l'activitat. L'experiència serà més àmplia i profunda en la mesura que l'alumnat tingui més possibilitats d'intervenir reflexionant, deliberant i actuant juntament amb els altres companys i companyes en una activitat. En la mesura que puguin prendre part en els diferents moments de l'activitat amb una disposició activa. No es tracta només de ser-hi presents o ser consultats, sinó de tenir un protagonisme real per dur a terme per si mateixos el conjunt de passos d'un procés d'aprenentatge servei.

Tot i que ja ha quedat indicada la importància de la col·laboració, val la pena assenyalar les diferents possibilitats de cooperació presents en les propostes d'aprenentatge servei. En primer lloc, convé que les activitats de servei i aprenentatge es duguin a terme en equip. Certament, en algun moment poden haver-hi accions que es facin individualment, però és millor que domini el treball col·lectiu i que s'obrin i s'utilitzin així les moltes possibilitats educatives que ofereix. En segon lloc, la cooperació es duu a terme també amb les persones o els grups que reben l'ajuda. Normalment els destinataris no la reben de manera passiva, sinó que també intervenen i col·laboren de múltiples maneres tot i ser-ne els receptors. Finalment, les possibilitats de cooperació es completen amb la col·laboració que s'estableix entre els alumnes i els representants de les entitats que ofereixen possibilitats de servei. Aquests són almenys tres àmbits de cooperació que defineixen l'aprenentatge servei i que aporten moltes possibilitats formatives als joves.

La següent característica pedagògica de l'aprenentatge servei és la reflexió. Mitjançant la reflexió s'intenta que els alumnes superin l'activisme —fer molt sense pensar gaire— en què pot caure el servei, i que superin també l'academicisme —acumular coneixements sense saber per a què— en què pot caure l'aprenentatge. La reflexió sobre el que aprenem i el que duem a terme pretén fer significatiu el conjunt del procés. L'experiència adquirirà ple sentit si aconseguim prendre consciència del

que fem, de per què ho fem, del que ha significat en cada moment, de com ho hem viscut. En definitiva, si aconseguim apropiarnos realment del que hem viscut.

Finalment, l'aprenentatge servei és una pedagogia de l'èxit basada en el reconeixement del professorat i de les facultats al seu alumnat que ha après i ajudat. Alhora, cada participant ha d'assolir un alt grau d'íntima satisfacció amb la feina feta. El professorat implicat en les activitats d'aprenentatge servei ha d'estar atent a reconèixer, agrair i celebrar els resultats reeixits del projecte, així com l'esforç de cadascun dels participants i del que han fet com a grup. Reforçar positivament l'alumnat és fer-lo sentir satisfet del que ha fet, i qui sent emocions positives aprèn millor els comportaments i els valors que les han provocat.

Relació de partenariat i treball en xarxa. L'aprenentatge servei no pot ser una iniciativa impulsada des de l'aïllament i la soledat. A més de col·laboració entre persones es necessita gairebé sempre una forta col·laboració entre institucions: el partenariat. L'obertura de les facultats al seu entorn, la recerca d'espais de servei i les tasques de connexió amb les entitats socials tenen com a finalitat última aconseguir la col·laboració entre institucions educatives i socials per dur a terme projectes d'aprenentatge servei⁷. Els centres universitaris difícilment poden accedir amb garanties a espais de servei sense l'ajuda d'entitats socials especialitzades en la temàtica que pretén tractar l'activitat d'aprenentatge servei. Per tant, bona part de les propostes d'aprenentatge servei requereixen la creació de llaços entre centres educatius i entitats socials. Per aconseguir-ho cal que les universitats estiguin disposades a obrir-se a l'entorn, a buscar vies de col·laboració i a destinar certa quantitat d'energia per aconseguir-ho. D'altra banda, les entitats socials han d'oferir possibilitats de servei realment útils a la comunitat. Quan es produeix una col·laboració adequada, l'organització de l'activitat se simplifica.

Per tant, aconseguir que una proposta com l'aprenentatge servei s'estengui requereix per sobre de qualsevol altra condició que moltes persones es mobilitzin i destinin part del seu temps i de les seves energies a implantar en la seva realitat

---

⁷ JACOBY, B. (2003) (Comp.): *Building Partnership for Service-Learning*, San Francisco, Jossey-Bass.
JACKSON, W., WINECOFF, H.L., HIOTT, B.C. (2004): *Connecting Communities Through Service Learning*. South Carolina Department of Education.

aquest tipus d'activitat. Sense una mobilització de persones i grups que actuen per convicció és molt difícil estendre de manera significativa i sostenible aquest tipus d'experiència. Aquest aspecte ens permet entreveure les quatre tasques que es plantegen a les universitats si volen implantar la metodologia de l'aprenentatge servei en els seus cursos: primer, aconseguir que el professorat de cada facultat que està interessat a implantar l'aprenentatge servei comenci a dur a terme experiències, es posi d'acord amb altres col·legues de la seva mateixa facultat i animi altres companys a sumar-s'hi; segon, aconseguir que els seus respectius equips deganals i rectorals reconeguin i incentivin les experiències; tercer, aconseguir la creació de llaços entre la universitat i entitats socials que puguin proporcionar oportunitats de servei relacionades amb les respectives carreres, i quart, treballar per la creació d'una xarxa interuniversitària que defensi aquesta filosofia educativa, ajudi a compartir les experiències, impulsi la recerca, proporcioni ajudes logístiques i representi públicament el conjunt d'implicats en el creixement de l'aprenentatge servei en l'àmbit universitari.

Finalitats formatives

Tant els fonaments pedagògics, socials i ètics que caracteritzen l'aprenentatge servei com el sentit de cooperació i col·laboració que cultiva en l'estudiant i que promou com a servei a la comunitat converteixen aquest tipus de propostes en un bon espai d'aprenentatge de competències per la pràctica professional i també per a la pràctica d'una ciutadania activa. Les propostes d'aprenentatge servei han de tenir un rellevància i reconeixement acadèmics alhora que han de contribuir a millorar la qualitat de vida i el nivell d'inclusió social de la població.

Les activitats d'aprenentatge servei, que hem introduït en diferents assignatures de la Facultat de Pedagogia i que ha estat la finalitat del nostre projecte de millora de la qualitat docent, són en contextos d'educació superior propostes que cal situar en el marc d'un model formatiu d'universitat que procura combinar l'aprenentatge acadèmic i la formació per a una ciutadania activa. Per això, són propostes que s'han d'integrar en el conjunt de canvis orientats a un nou model d'universitat que, a més de vetllar per la qualitat, incorpori en les seves dimensions l'exercici de la responsabilitat

social. Fem referència a un exercici de responsabilitat que no es limita a retre comptes dels recursos rebuts de la societat ni al retorn a la societat, en forma de prestació de serveis, de part del que n'ha rebut .

Ens referim a un exercici de responsabilitat social de tipus ètic per part de la universitat, és a dir, d'un model d'universitat que a més de preocupar-se per la qualitat orienti el model formatiu i l'activitat docent, de recerca i de transferència del coneixement cap al bé comú i cap a una societat més justa i democràtica. Som conscients del grau d'utopia que caracteritza la proposta d'aquest model d'universitat, però és necessari. Tant els fonaments pedagògics, socials i ètics que caracteritzen l'aprenentatge servei com el sentit de cooperació i col·laboració que cultiva en l'estudiant i que promou com a servei a la comunitat converteixen les propostes d'aprenentatge servei en un bon espai d'aprenentatge de competències per a la pràctica professional i també per a la pràctica d'una ciutadania activa.

L'aprenentatge servei no passarà de ser una curiositat interessant fins que se'l vinculi a la missió de la universitat. Hi ha acord a l'hora de pensar que la universitat ha de complir dues funcions fonamentals: la recerca i la docència. A poc a poc, però, va obrint-se camí la idea que la universitat té encara una tercera missió, una finalitat que busca impulsar la innovació, l'emprenedoria i la responsabilitat social. Una missió que posa en primer pla la relació de la universitat amb la societat que l'aixopluga, que es preocupa per veure com la universitat aprèn a escoltar les demandes de la societat i com contribueix des d'ara mateix a millorar-la. Es tracta de caminar en direcció a una universitat atenta com sempre a la recerca i a la docència, però també compromesa a través de la seva acció diària amb l'optimització de la societat. En certa manera, es podria dir que es tracta d'aconseguir que la recerca i la docència, a més de perseguir objectius a llarg termini, es vinculin també de manera immediata amb el servei a la comunitat. I això és precisament el que fa l'aprenentatge servei: vincular la docència de qualitat amb el servei a la comunitat. És en aquest sentit que podem dir que l'aprenentatge servei contribueix a assolir les finalitats de la universitat i ens sembla que ho fa treballant, almenys, en les direccions que a continuació resumim.

L'aprenentatge servei com a compromís cívic. Les activitats d'aprenentatge servei faciliten un aprenentatge de qualitat, però sempre ensenyen a través de la realització

d'un servei útil a la comunitat. Alhora que s'aprèn, s'ha d'estar atent a fer una contribució d'ajuda als altres i de servei necessari i efectiu a la comunitat. Per això diem que l'aprenentatge servei impulsa la responsabilitat social de la universitat.

L'aprenentatge servei com a pràctica de ciutadania. A més del reconeixement dels drets individuals i de l'acord sobre un mínim de normes comunes, la ciutadania s'ha d'entendre com la participació informada, responsable, activa i en col·laboració orientada a dur a terme projectes que no busquen exclusivament el benefici privat, sinó el bé del conjunt de la societat. Entre l'estat i els individus particulars hi ha l'espai del que és comú; un espai que reclama el compromís cívic de cada ciutadà. Per tant, la ciutadania és un treball conjunt i inacabable per optimitzar la vida i la convivència. Aquesta manera d'entendre la ciutadania s'ha d'aprendre, i és aquí on trobem el paper de la universitat i de l'aprenentatge servei.

L'aprenentatge servei com a expressió de valors. L'educació en valors ha de construir un conjunt de pautes d'acció que inclouen pensaments, comportaments i sentiments, i que ens predisposen a actuar d'acord amb els valors que les inspiren. D'altra banda, l'adquisició de tot plegat depèn de la participació en pràctiques pedagògiques que, en la mesura que expressen i fan viure valors, ensenyen a practicar-los. És, doncs, una educació en valors basada en vivències i experiències. I en aquest punt novament ens trobem amb l'aprenentatge servei, una activitat educativa que cristal·litza valors en el curs del seu procés de desenvolupament.

L'aprenentatge servei com a acció transformadora. Un dels millors aprenentatges que pot oferir la universitat és la convicció que les coses es poden canviar, que no formen part del curs natural dels esdeveniments, que podem idear noves maneres de viure, que podem contribuir a millorar el món. Ens cal aprendre que podem desenvolupar i implantar diferents maneres de viure i fer les coses, i que per aconseguir-ho ens cal coneixement, voluntat emprenedora i visió ètica. La síntesi d'aquests tres components és un aprenentatge que la universitat ha de mirar de transmetre i que l'aprenentatge servei pot contribuir a implantar.

L'aprenentatge servei com a construcció de la identitat. En certa manera, la cristallització de moltes de les coses que hem comentat fins a aquest punt depèn de la construcció de la identitat que els joves fan durant el seu pas per la universitat. Veure's com un ciutadà compromès amb el bé comú, que treballa per reproduir alguns valors bàsics per a la convivència, que sap que la realitat pot ser diferent, és, en part, el resultat de l'experiència i la reflexió que s'esforça per oferir la universitat i que contribueix d'alguna manera a assolir l'aprenentatge servei.

Innovació docent

Les propostes d'aprenentatge servei aporten novetats al procés d'aprenentatge habitual dels estudiants universitaris. I, per tant, en aquest sentit són una innovació docent. Les propostes d'aprenentatge servei introdueixen com a novetat un aprenentatge construït en un context de necessitats reals de l'entorn, amb l'objectiu de millorar-lo. Dit d'una altra manera, representen una innovació en l'aprenentatge a la universitat i alhora afegeixen als objectius clàssics de la formació universitària d'altres que relacionen l'activitat d'aprenentatge de l'estudiant amb la seva formació ciutadana. El procés de convergència europeu i, en concret, la construcció de l'Espai Europeu de l'Educació Superior són, sens dubte, una bona oportunitat per aprofundir en la renovació pedagògica i en la definició de projectes formatius a les universitats. És una ocasió immillorable per analitzar i proposar com integrar aprenentatges relacionats amb els valors i les dimensions ètiques de la persona a la formació universitària, de manera que contribueixin precisament a la formació de ciutadans competents en el sentit més complet⁸.

Un model formatiu i d'aprenentatge propi de la societat de la informació ha d'estar orientat a l'adquisició de competències. Les propostes d'aprenentatge servei combinen aquests dos elements: aprenentatges de continguts, és a dir, adquisició de recursos, d'una banda, i entrenament en la disponibilitat per mobilitzar-los en contextos reals, de l'altra. Combinen aquests dos aspectes amb la intenció de preparar l'estudiant per abordar millor situacions que comporten implicacions socials i ètiques,

---

⁸ MARTÍNEZ, M. (coord.): *Aprenentatge servei i responsabilitat social de les universitats*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2008. pp. 17-18

tant en la seva futura dimensió professional com ciutadana. A més a més, aquestes propostes generen pràctiques que poden ser bons espais d'aprenentatge cooperatiu i col·laboratiu, d'anàlisi crítica i social de l'entorn i d'implicació en projectes compartits de transformació. A continuació adjuntem una síntesi dels principals motius que ens porten a considerar l'aprenentatge servei com una metodologia normalitzada dins la docència universitària.

L'aprenentatge servei com a pedagogia de l'experiència. Si preguntem a l'alumnat què ha estat el que més els ha marcat d'una experiència d'aprenentatge servei, una de les respostes més freqüents és afirmar que el millor ha estat poder aplicar de veritat una proposta a la realitat. L'aprenentatge servei considera imprescindible la reflexió i la teoria, però no oblida l'aprenentatge a través de l'acció. En realitat, la pedagogia de l'experiència entén l'aprenentatge com un cercle inacabable que comença amb la realització d'una acció, que sempre està precedida i guiada per un determinat nivell de coneixement teòric, seguida d'un moment d'observació i reflexió sobre els resultats de l'acció, que ens permet formular conceptes i fer generalitzacions teòriques, els quals, en un moment posterior, podem sotmetre a prova en un nou cercle d'acció i reflexió. En l'aprenentatge servei és ben present aquesta manera de procedir; del que es tracta és de veure com s'aplica a les diverses matèries i a cada una de les temàtiques.

L'aprenentatge servei com a pedagogia solidària. Si continuem amb la nostra enquesta a l'alumnat, una altra de les respostes habituals destaca el servei a la comunitat com un element solidari que alhora manifesta un gran poder formatiu. Es tracta d'unir el coneixement intel·lectual amb el compromís cívic. S'aprenen continguts universitaris ajudant, i tot ajudant s'aprèn també a donar sentit cívic a l'acció pròpia i a la futura professió. Per tant, és una metodologia didàctica entre els dinàmismes d'aprenentatge de la qual destaca la solidaritat.

L'aprenentatge servei com a porta de les humanitats. En la mesura que l'aprenentatge servei requereix una activa presa de consciència de les necessitats que presenta la realitat, una sensibilitat afilada per detectar i sentir-se afectat per allò que va malament, una capacitat per reaccionar davant dels fets que han de millorar, una

voluntat persistent per mantenir l'acció en situacions poc fàcils, es fa imprescindible nodrir la imaginació amb imatges que ens il·luminin sobre l'estat del món, que ens inspirin sobre el que hauria d'arribar a ser i que ens donin forces per fer persistent l'acció de transformació. Les humanitats són un dels millors camins per assolir alhora aquests estats personals. Per tant, una activitat d'aprenentatge servei de qualitat hauria d'incorporar el cinema, la literatura, l'art i la poesia com a elements coadjuvants en la tasca global d'aprendre com a persona i com a professional.

L'aprenentatge servei com a pràctica educativa complexa. Les pràctiques educatives marquen un curs d'accions que persegueix objectius i cristal·litza valors. Les bones pràctiques educatives, com ara l'aprenentatge servei, són, a més, complexes; és a dir, mobilitzen alhora molts dinamismes d'acció i de valor. Per tant, si en una mateixa proposta educativa conflueixen i s'activen accions i valors diferents, inevitablement es converteix en una proposta de pràctiques amb un elevat poder formatiu. I, tal com hem dit, això és el que passa amb l'aprenentatge servei. De manera panoràmica, i sense aturar-se a explicar cada un dels dinamismes formatius, podem afirmar que en l'aprenentatge servei trobem la presència d'elements com ara la detecció de necessitats socials, l'aprenentatge de continguts i competències, el servei a la comunitat, el partenariat amb entitats socials, la participació de l'alumnat, el treball cooperatiu, la reflexió que acompanya l'acció, la difusió del treball fet, i també el reconeixement que mereix l'acció dels estudiants. L'activació d'aquests dinamismes formatius, i potser d'altres, converteix l'aprenentatge servei en un mètode d'alt valor formatiu.

L'aprenentatge servei com a mètode d'adquisició de continguts, competències i valors. A partir del que hem dit fins ara, es pot concloure que l'aprenentatge servei és un mètode pedagògic idoni per a l'adquisició de continguts propis de les diferents matèries, però també resulta eficaç per treballar competències i assimilar valors. En funció del tipus d'intervenció es posaran en joc diferents continguts curriculars, però alhora la necessitat d'implicar-se activament en un servei a la comunitat obliga a activar un conjunt de competències personals i professionals que d'una altra manera seria complicat desenvolupar. Finalment, la presència de continguts de valor és ben

explícita en les activitats d'aprenentatge servei, tant per la temàtica que solen abordar les accions, com per la manera de relacionar-se amb els receptors del servei, i també per les actituds que caldrà mantenir amb els companys i companyes amb qui es duu a terme la intervenció. La multieficàcia formativa de l'aprenentatge servei és un dels elements que cal considerar a l'hora de justificar la institucionalització d'aquesta metodologia.

Veiem doncs, com les propostes d'ApS combinen l'aprenentatge de continguts, és a dir, adquisició de recursos i entrenament en la disponibilitat de mobilitzar-los en contextos reals. I combinen aquests dos aspectes amb la intenció de preparar l'estudiant per abordar millor situacions que comporten implicacions socials i ètiques, tant en la seva futura dimensió professional com ciutadana. A més a més, aquestes propostes generen pràctiques que poden ser bons espais d'aprenentatge cooperatiu i col·laboratiu, d'anàlisi crítica i social de l'entorn i d'implicació en projectes compartits de transformació. Aquest tipus d'experiències formatives poden aportar noves reflexions, sensibilitats i coneixements que obrin la porta a nous espais de treball i d'estudis cooperatius, generant relacions i compromisos personals, cívics, ètics, socials o simplement organitzatius en l'alumne que contribueixin a assolir nous objectius més enllà de la formació de professionals de qualitat. Ens referim a fites fonamentals actualment com ara aprendre a aprendre, aprendre a viure a societat diverses i plurals, contribuir a consolidar estils de vida democràtics, participar en la creació de capital social i aprendre a emprendre⁹.

Procés d'institucionalització

La institucionalització de l'aprenentatge servei ens sembla una qüestió essencial per aconseguir passar d'un conjunt limitat d'experiències impulsades pel professorat a títol individual, dutes a terme de manera temptativa i amb poques possibilitats d'arrelar, a un programa amb un nombre ampli, sostenible i variat d'experiències de qualitat, ben articulades amb entitats de la comunitat, en un marc i amb un reconeixement institucional que els aportï facilitats organitzatives i continuïtat.

---

⁹ MARTÍNEZ, M. (coord.): *Aprenentatge servei i responsabilitat social de les universitats*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2008. p. 22.

En definitiva, passar a un programa institucionalitzat que impulsi l'aparició de noves experiències i les ubiqui en un lloc significatiu de les nostres facultats.

La institucionalització ha de provocar l'aparició de noves propostes vinculades a les assignatures i al pràcticum, o bé adreçades transversalment a tots els graus, de manera que augmentin les opcions que té l'alumnat de beneficiar-se de les possibilitats formatives de l'aprenentatge servei. Però, a més, la institucionalització i la multiplicació de propostes de l'aprenentatge servei s'ha de basar, d'una banda, en la convicció del professorat que són una eina apropiada per millorar la seva tasca docent i, de l'altra, en la convicció de la universitat que donen personalitat als seus estudis i contribueixen a dur a terme una de les finalitats que li són pròpies: formar l'alumnat tot exercint la responsabilitat social; ensenyar tot servint la societat. Dit d'una altra manera, la institucionalització de l'aprenentatge servei no és únicament acceptar que és una proposta interessant, però alhora marginal en la vida de la Facultat, sinó reconèixer que l'aprenentatge servei ha de ser en el cor de la institució, i hi ha de ser perquè contribueix de manera clara a vincular la funció docent de la Universitat als problemes, reptes i necessitats que avui es planteja la societat per aconseguir ser més justa, més lliure i més sostenible.

L'aprenentatge servei no té cap possibilitat d'institucionalitzar-se en la vida universitària si no arrela com a mètode docent. Aquí no discutim si l'aprenentatge servei és o no un mètode didàctic per ensenyar millor. És un mètode i creiem que hi ha prou evidències per afirmar que utilitzant-lo s'assoleixen bons resultats formatius entre l'alumnat. La qüestió rau en si la metodologia de l'aprenentatge servei aconsegueix implantar-se d'una manera prou àmplia i consolidada entre el professorat universitari. La institucionalització de l'aprenentatge servei suposa el pas de ser considerat un mètode experimental que alguns professors o professores —sempre escassos— utilitzen a les classes, a ser una metodologia ben coneguda per la major part del professorat, emprada en un nombre d'assignatures considerable i consolidada com una opció d'ensenyament i aprenentatge eficaç i sostenible. Aquest és l'horitzó que a mitjà termini ha de considerar qualsevol procés d'institucionalització. En conseqüència, institucionalitzar l'aprenentatge servei representa, primer, passar per una etapa en què sigui tractat com una innovació docent que a poc a poc va estenent-se entre el professorat i, segon, arribar a una situació de maduresa en què per extensió

i qualitat del seu ús pugui ser considerat una metodologia pròpia i normalitzada en el treball universitari.

Així doncs, la institucionalització de l'aprenentatge servei requereix de manera inexcusable l'acord d'un programa que dibuixi un camí de desenvolupament i doti els participants d'alguns recursos organitzatius imprescindibles. A més de formar part de les finalitats de la universitat i de ser considerada una metodologia pedagògica de relleu, la institucionalització de l'aprenentatge servei ha de disposar, també, d'un programa específic que l'impulsi. Un programa d'aquesta naturalesa hauria de partir d'un treball previ destinat a detectar totes les experiències que ja s'estan duent a terme i que, usant el nom d'aprenentatge servei o sense fer-ho, són bons exemples d'aquesta metodologia.

Així mateix, caldrà detectar altres experiències que s'assemblen a exemples complets d'aprenentatge servei, o els falta ben poc per ser-ho, i també detectar el professorat especialment disposat a iniciar una experiència d'aquesta naturalesa. És a dir, el primer pas d'un programa d'impuls de l'aprenentatge servei és unir totes les forces que d'alguna manera estan disposades a donar-hi suport. Alhora, per institucionalitzar l'aprenentatge servei és convenient confeccionar un programa —un pla per implantar-lo i fer-lo créixer— i mobilitzar un conjunt de recursos que n'han de facilitar i fer sostenible la implantació. Finalment, un programa per institucionalitzar l'aprenentatge servei ha d'estar obert a avaluacions periòdiques que permetin modificar-lo i millorar-lo. Cap projecte d'aquesta naturalesa no pot quedar dissenyat de manera definitiva ni al començament ni en cap altre moment del seu desenvolupament.

Els punts que segueixen volen recollir un conjunt de consideracions i mesures per a la creació d'un programa d'institucionalització de l'aprenentatge servei als nostres estudis.

Principis per institucionalitzar l'aprenentatge servei. El principi bàsic que guia la institucionalització de l'aprenentatge servei és l'assumpció de la responsabilitat social que té la Universitat i el compromís de rendiment de comptes a la societat. En segon lloc, trobem aquells principis que han de permetre la implementació del programa a mig termini. Ens referim a la transversalitat, la qualitat i la sostenibilitat. El programa

no pot prendre un caire institucional si no s'aconsegueix arribar a tota la comunitat, vetllar de manera continuada per la qualitat i incorporar-lo en la quotidianitat de la institució, per tal que es converteixi en un element més del nostre dia a dia.

Partenariat i comunitat educativa. Per implementar l'aprenentatge servei es necessiten entitats on poder dur a terme el servei. No es tracta només de buscar i trobar l'entitat, sinó de construir una relació basada en la confiança mútua i en la coresponsabilitat. Per tant, la construcció d'un partenariat basat en la reciprocitat, que és un dels principis que guien la implantació d'aquesta mena de programes, constitueix també un element cabdal per assolir uns resultats òptims en les experiències d'aprenentatge servei. Per a un bon funcionament de la relació entre la Universitat i les entitats socials que ens ofereixen espais de servei, els convenis de col·laboració poden ser un instrument adient que permet formalitzar la relació.

Espais on incorporar l'aprenentatge servei. Si entenem l'aprenentatge servei alhora com una filosofia i una metodologia pedagògica, l'espai per implementar-lo no pot tenir fronteres ni se li poden posar límits. En tot cas, els límits provindran de la capacitat de la Facultat per poder-hi donar la resposta adequada i de qualitat seguint els principis abans esmentats. Conseqüentment, els espais acadèmics van des del grau fins al doctorat, incloent-hi els màsters. No hi ha uns requisits mínims ni màxims, sinó que cada acció d'aprenentatge servei s'adequa al nivell de la formació, segons la maduresa i el bagatge de cada estudiant. En aquest marc, podem diferenciar tres espais:

- Un espai transversal als graus, màsters i doctorats de la Facultat, que és fruit de l'acord dels responsables acadèmics i que s'ofereix a tot l'alumnat.
- L'espai de qualsevol assignatura en el qual un equip docent, de forma conjunta o bé amb una part del professorat, implementa l'aprenentatge servei com una metodologia i una proposta dins de les seves assignatures, i que naturalment es dirigeix als alumnes que hi estan matriculats. La decisió està en mans del professorat i és individual.
- L'espai de les assignatures de Pràctiques Externes i de Treball de Fi de Grau o Fi de Màster. És a dir, aquells moments curriculars que permeten una

aplicació clara de l'aprenentatge servei per la seva transversalitat i la integració de competències professionals que fan els estudiants.

Pla per a la difusió de l'aprenentatge servei. Res del que puguem fer per a la institucionalització de l'aprenentatge servei arribarà massa lluny si no aconseguim comunicar-ho a la comunitat implicada. En aquest sentit, cal dissenyar un pla de difusió adequat, usant tant el suport paper com el suport electrònic. Però, a més, experiències com aquesta prenen la seva força mitjançant les vivències, els sentiments i les emocions viscudes per les persones implicades; per tant, fer sessions de presentació i de cloenda de les activitats anant directament a les aules universitàries aporta la veu dels protagonistes i permet als estudiants descobrir possibilitats diferents de participació i aprenentatge universitari.

Participació en coordinacions universitàries. El projecte d'institucionalització de l'aprenentatge servei a la Facultat de Pedagogia no hauria de quedar com una experiència aïllada d'un campus universitari, sinó que esdevé indispensable la seva projecció a la societat. En aquest sentit, una de les actuacions possibles és participar dels projectes de coordinació ja existents primer en la mateixa Universitat de Barcelona i després en espais de coordinació universitària d'àmbit català, estatal i internacional. Promoure aquest tipus de coordinacions acostuma a ser un important reforç per al projecte.

Avaluació del programa. Finalment, el cercle de la institucionalització es tanca amb una avaluació del programa que permeti, primer, veure si els resultats són els esperats i si s'han complert els objectius, i, segon, millorar el programa i proposar noves alternatives.

Per acabar, només destacar com la integració de propostes i activitats d'ApS a les Universitats cal que es faci amb prudència. Ha de ser gradual, flexible i singular tenint en compte la cultura de cada context concret i la capacitat del professorat per introduir-los. És un exemple d'innovació que s'ha d'entendre en clau de micromillores,

que han d'anar acompanyades de reconeixement institucional, però que no s'han de generalitzar de forma indiscriminada¹⁰.

---

¹⁰ MARTÍNEZ, M. (coord.): *Aprenentatge servei i responsabilitat social de les universitats*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2008. p.25.

Innovació docent i recerca en aprenentatge servei

Experiències d'ApS a la Facultat de Pedagogia

A la Facultat s'estan implementant diferents experiències d'aprenentatge servei amb la voluntat d'involucrar als estudiants amb necessitats del territori lligades a la seva futura professió. A continuació presentarem algunes de les realitzades fins al moment.

- Una altra lectura
- Educació física i intervenció socioeducativa
- Amics i amigues de lectura
- Donació de sang al campus de Mundet: una mirada lògica
- Acompanyament a joves en risc d'exclusió social
- En plenes facultats
- Projectes amb servei i valors
- Treballant valors a partir de la lectura
- APS amb els joves de Sant Climent de Llobregat

Una altra lectura. Aquesta acció recull la contribució feta per estudiants de primer curs de magisteri a la millora de les habilitats lectores de nens i nenes d'educació primària. Aquesta proposta s'ha ofert al llarg de quatre anys als estudiants de l'especialitat d'Educació Primària en l'assignatura obligatòria Teories i Institucions Contemporànies d'Educació (TICE). La integració de l'activitat dins el pla docent tenia dos objectius principals: optimitzar la formació inicial de l'alumnat a partir del contacte directe amb la realitat educativa i vincular l'adquisició de coneixements propis de la matèria a la responsabilitat social que ha d'assumir la universitat. L'experiència es realitzava conjuntament amb la Fundació Adsis, entitat pont amb tres escoles de la ciutat: el Carmel, la Taxonera i la Font d'en Fargas.

Educació física i intervenció socioeducativa. Ja fa 17 anys, des de l'organització de les Trobades Socioesportives a l'assignatura Educació Física en l'Educació Social, optativa dels estudis d'Educació Social de la Universitat de Barcelona, des dels crèdits de lliure elecció en Educació Física que s'imparteixen en els centres penitenciaris i de salut mental de Barcelona, i des del programa de cooperació internacional Educar i socialitzar col·lectius en situació de risc d'exclusió social a Nicaragua¹¹ pretenem que l'alumnat entri en contacte amb dues realitats socials específiques i de difícil accés. Per una banda, amb persones internes en centres penitenciaris, i, per l'altra, amb persones amb algun trastorn mental, tractades en un centre de salut mental o en un mòdul psiquiàtric d'un centre penitenciari. Les Trobades consisteixen a facilitar la comunicació d'un grup d'interns de centres penitenciaris i de persones amb trastorn mental amb alumnes de la UB, mitjançant l'organització de grups formats paritàriament per interns o persones amb trastorn mental i alumnes, que comparteixen la pràctica de jocs motors des d'una situació d'igualtat.

Amics i amigues de lectura. És una experiència d'aprenentatge servei en què alumnes de la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona ajuden infants i joves de la ciutat a millorar la competència lectora i a gaudir llegint. L'activitat s'ofereix als estudiants de primer curs del grau de Pedagogia, d'Educació Social i de Treball Social i la proposta s'integra dins el projecte Èxit del Consorci d'Educació. L'acompanyament i el treball de la lectura resulten molt positius per als destinataris del servei, a la vegada que aquest esdevé una font d'aprenentatge per als estudiants universitaris. Així, amb el projecte es pretén millorar la formació dels estudiants universitaris mitjançant la metodologia de l'ApS. A la vegada que s'ofereix una resposta a una necessitat fonamental per a l'èxit escolar de l'alumnat: l'adquisició i el desenvolupament de la competència lectora.

---

¹¹ En col·laboració amb la Universitat Nacional Autònoma de Nicaragua-León, coordinat per les professores de la UB Dra. Carme Panchón i l'autora d'aquest article, des de l'any 2003 fins a l'actualitat. Aquesta activitat formativa ha estat reconeguda durant aquests anys amb 6 crèdits de lliure elecció per la UB. Per a més informació podeu consultar les memòries elaborades per Panchón i Ríos, 2003- 2011.

Donació de sang al campus de Mundet: una mirada lògica. L'experiència d'aprenentatge servei *Donació de sang al campus de Mundet: una mirada lògica* parteix d'una classe formada per setanta estudiants de tercer curs d'Educació Social del curs 2010-2011¹². El grup cursava l'assignatura semestral Educació per a la Salut i va elaborar i executar el projecte com una de les activitats avaluable de l'assignatura. L'activitat ha permès la pràctica i l'aplicació de dos tipus de metodologies: l'aprenentatge servei, vinculat a la incorporació de coneixements en situacions de servei real a la societat, i l'enfocament del marc lògic (EML), vinculat al disseny, la programació i l'execució de projectes socials. La realitat ha actuat, així, com a laboratori i biblioteca del procés d'aprenentatge, i afecta, a més, la posició del professorat, que en aquest escenari sempre s'ha d'implicar amb un grau més alt de compromís i ha de donar resposta, també, a la demanda que recollim en el paràgraf inicial: ajudar a mirar.

Acompanyament a joves en risc d'exclusió social. L'experiència *Acompanyament de joves en risc d'exclusió social* és una activitat que es duu a terme en estreta col·laboració amb l'AFEV de Barcelona, una associació que treballa amb infants i joves amb problemes familiars, d'immersió en entorns desfavorables o que viuen altres limitacions formatives que els han portat a una situació de risc d'exclusió social. La proposta consisteix a fer un acompanyament individualitzat durant tot un curs escolar. A partir de la creació de parelles o binomis —estudiant universitari - infant o jove— es realitzen diferents activitats formatives que serveixen per aportar als nois i noies nous punts de vista, per aconsellar-los en moments de dificultat, ajudar-los en la feina escolar, animar-los a no deixar d'estudiar, mostrar-los possibilitats interessants d'ocupar el temps lliure i d'altres funcions semblants.

El programa s'ofereix a l'alumnat universitari dels ensenyaments d'Educació Social i Treball Social, qui participant a l'experiència adquireix un conjunt d'habilitats socials i competències per a la vida, però també per a l'exercici de la seva futura professió.

---

¹² Aquesta experiència també es va fer durant el curs 2008-2009, si bé només hi va participar un grup de deu alumnes voluntaris. En les dues edicions en què s'ha dut a terme l'experiència hem tingut el suport i la col·laboració del Grup de Recerca d'Educació Moral (GREM), del Banc de Sang i de Teixits de Catalunya (BSTC) i de Vanessa Pleguezuelos Hernández.

En plenes facultats. És un projecte que pretén cobrir les necessitats informatives, d'assessorament i de formació dels estudiants universitaris sobre drogues i sexualitat. La seva finalitat és la creació d'una xarxa d'agents de promoció de salut dintre de les universitats, que s'encarrega de multiplicar el missatge preventiu entre la resta de població universitària mitjançant l'elaboració de diferents accions preventives, com ara punts informatius, organització i execució d'activitats i dinàmiques sobre la temàtica, sensibilització, participació a les diferents xarxes socials del projecte, etc. Gràcies a la col·laboració de diverses administracions públiques, entre les quals hi havia el Ministeri de Sanitat i Política Social mitjançant el Pla nacional sobre drogues i el Pla nacional sobre sida, ha estat possible tant la implantació com la consolidació del projecte a diferents universitats.¹³ La trajectòria del projecte a la Universitat de Barcelona va començar l'any 2005, concretament als estudis de Treball Social quan tenien la seu al carrer de Còrsega; posteriorment, i a causa del trasllat d'aquests estudis al campus de Mundet, el projecte va poder ampliar el seu missatge preventiu als altres estudis d'aquest campus fins a dia d'avui.

Projectes amb servei i valors. L'experiència de projectes amb servei i valors¹⁴ s'ubica a l'assignatura d'Axiologia i educació en valors, matèria obligatòria del tercer curs del grau de Pedagogia¹⁵. Aquesta, es basa en l'articulació d'un treball per projectes amb servei a la comunitat i temàtica de valors. En petits grups, l'alumnat ha de pensar un àmbit i una temàtica relacionada amb els valors, que alhora els permeti fer un servei útil a un col·lectiu del seu entorn proper. Els estudiants realitzen tasques diverses: elaborar la proposta d'intervenció, determinar la institució o l'espai social on dur-la a terme, observar les condicions concretes de la situació, estudiar els fonaments teòrics del projecte, acordar les condicions de la intervenció amb els responsables de les institucions, preparar amb detall l'acció pedagògica que cal desenvolupar, realitzar,

---

¹³ A dia d'avui el projecte es desenvolupa a les universitats següents: Universitat de Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Universitat de Vic, Universitat de Girona, Universitat de Castelló, Universitat d'Alacant, Universitat de València, Universitat Rey Juan Carlos de Madrid, Universitat Carlos III de Madrid, Universitat Complutense de Madrid.

¹⁴ Inicialment aquesta experiència es realitzava dins l'assignatura optativa d'Educació Moral de la Llicenciatura de Pedagogia.

¹⁵ L'activitat actualment s'ofereix a tres grups d'alumnes (dos de matí i un de tarda).

dur-la a terme acuradament, avaluar-la des de diferents perspectives i, finalment, documentar-la. Es tracta doncs, d'implementar un projecte de recerca centrat en una temàtica de valors pensat per aplicar-lo i perquè sigui útil de veritat.

Treballant valors a partir de la lectura. Projecte implementat a l'assignatura optativa d'Educació Moral de la Llicenciatura de Pedagogia. A l'experiència els alumnes universitaris preparen, dissenyen i porten a terme un programa d'educació en valors treballant la lectura amb joves d'un institut de la ciutat que necessiten un reforç a causa del seu baix nivell de competència lectora. Un cop per setmana petits grups d'estudiants universitaris es troben amb alumnes de l'INS Salvador Seguí dels cicles formatius de grau mitjà d'atenció socio sanitària, perruqueria i del PQPI. L'activitat consta de dos moments clau. El primer es destina a l'acompanyament lector individual. En el segon moment els estudiants de la Facultat plantegen dinàmiques i exercicis per abordar algunes qüestions concretes: habilitats socials, diàleg, comprensió crítica, etc. Més enllà de les adquisicions vinculades a la relació interpersonal i cara a cara entre els protagonistes, a classe s'ofereixen els recursos i coneixements necessaris per a la intervenció educativa, alhora que es propicia la reflexió entorn l'experiència de servei. L'activitat resulta molt enriquidora per ambdues parts implicades: els joves de l'INS a banda del recolzament troben un referent amb qui estableixen una relació de proximitat; els estudiants apliquen la teoria, a la vegada que la pràctica origina nous aprenentatges que contribueixen a enriquir i a actualitzar allò treballat a l'aula.

APS amb els joves de Sant Climent de Llobregat. L'assignatura de primer de grau de Treball Social, Iniciació a la Pràctica del Treball Social i al Coneixement dels Serveis Socials és una assignatura en la que es combinen les activitats pràctiques de l'espai classe amb les activitats que es duen a terme fora del campus universitari. En aquesta assignatura s'inclou la metodologia d'aprenentatge servei per aquells estudiants que de forma voluntària hi ha optat amb l'objectiu de millorar la qualitat dels aprenentatges oferint un servei a la comunitat per tal d'afavorir la cohesió social dels diferents col·lectius en els que s'intervé. Tanmateix aquesta metodologia vol contribuir en l'apropament de la universitat a la realitat social que ens envolta per tal de esdevindré una universitat socialment responsable.

L'objectiu del projecte d'APS es realitzar una diagnosi de la situació dels joves del municipi de Sant Climent per posteriorment dissenyar i implementar un projecte de dinamització d'aquest col·lectiu. Durant les diferents activitats programades comptem amb sessions d'inducció i sessions de treball i de reflexió amb la comunitat, així com sessions de reflexió – avaluació dels processos, dels continguts i els valors treballats, amb el grup de estudiants i el docent. Pel que fa als aprenentatges s'incorporen les competències transversals i específiques de l'ensenyament i de l'assignatura d'una manera pràctica i vivencial, adquirint-les per mitjà del servei a la comunitat, les reflexions, la incorporació del currículum a la metodologia, el disseny del projecte però sobre tot per la seva participació, compromís i implicació en tot el procés.

Algunes dades

Durant aquests anys, l'aprenentatge servei a la Facultat ha experimentat alguns canvis substancials. Amb el transcurs del temps han sorgit noves experiències en el marc d'assignatures específiques, s'han reconegut iniciatives ja existents com a propostes d'ApS i s'han consolidat alguns projectes. Actualment ens és impossible oferir un número exacte dels estudiants que d'una manera o altra estan fent aprenentatge servei ja que la diversitat de propostes és elevada, té un punt incontrolable i algunes tot just s'han engegat aquest curs.

Tot i així, disposem de dades concretes en relació a dos projectes: els Amics i Amigues de lectura i l'Acompanyament a joves en risc d'exclusió social. Dues iniciatives que han passat de vincular-se a matèries concretes a oferir-se des de la Facultat de forma transversal.

Curs	Número de participants	Ensenyaments implicats
2006-2007	12	Pedagogia
2007-2008	67	Pedagogia i Educació Primària
2008-2009	77	Pedagogia i Educació Primària
2009-2010	82	Pedagogia i Educació Primària
2010-2011	78 ¹⁶	Pedagogia, Educació Social i Treball Social ¹⁷
2011-2012	94 ¹⁸	Pedagogia, Educació Social i Treball Social

¹⁶ Tot i que per una qüestió de places disponibles no va ser possible que tothom participés, el número total d'estudiants inscrits va ser de 113.

¹⁷ Durant aquest curs s'incorpora a l'oferta l'experiència de l'acompanyament a joves en risc d'exclusió social.

¹⁸ El número total d'estudiants inscrits va ser de 172.

Veiem doncs, com amb la implementació successiva els projectes han augmentat significativament en el número de participants, passant dels 12 inicials del projecte pilot durant el curs 2006- 2007 a 94 pel curs actual. També s’han ampliat els ensenyaments de procedència dels estudiants i, encara que a la taula no apareix també el nombre de centres educatius en que es porta a terme el servei.

Pel que fa al número d’estudiants que actualment es troben participant a les diverses propostes d’ApS de la Facultat es mostren a la taula següent.

Projecte	Ubicació	Número d’estudiants
Educació física i intervenció socioeducativa	Assignatura optativa: Educació Física en l’Educació Social	21
Amics i amigues de lectura	Projecte transversal de la Facultat	37
Donació de sang al campus de Mundet	Assignatura optativa	42
Acompanyament a joves en risc d’exclusió social	Projecte transversal de la Facultat	40
En plenes facultats	Projecte transversal de la Facultat	15
Projectes amb servei i valors	Assignatura obligatòria del grau de Pedagogia: Axiologia i educació en valors	60
Treballant valors a partir de la lectura	Assignatura optativa de la llicenciatura de Pedagogia: Educació Moral	15
APS amb els joves de Sant Climent de Llobregat	Assignatura de primer de grau de Treball Social: Iniciació a la Pràctica del Treball Social i al Coneixement dels Serveis Socials	5
Total curs 2011-2012		235

Les dades ens permeten observar dues qüestions bàsiques. La primera és com l’ApS s’emmarca a diferents espais dels ensenyaments de la Facultat: els programes transversals, així com assignatures obligatòries i optatives. La segona és com a l’actualitat un total de 235 estudiants estan directament implicats en projectes d’aquesta tipologia, una xifra prou significativa si es compara amb les dades presentades amb anterioritat.

Creació de l'Oficina de l'ApS

Un programa d'aquesta naturalesa s'ha de dotar d'una estructura organitzativa per diferents motius, entre els quals subratllem: visibilitzar l'aprenentatge servei a la Facultat, aglutinar les diferents experiències, oferir un espai físic referent per a l'alumnat i les entitats, afavorir la coordinació de les entitats i la gestió dels convenis i acords, i organitzar les tasques i tota la logística necessària per garantir la qualitat de l'aprenentatge servei.

En síntesi, les funcions principals de l'Oficina de l'Aprenentatge Servei són gestionar els diferents projectes dels graus, màsters i doctorat, preparar els convenis amb les entitats, establir una xarxa d'entitats col·laboradores per dur a terme el servei i oferir suport als docents que utilitzin la metodologia de l'aprenentatge servei a les seves assignatures. Però l'Oficina de l'Aprenentatge Servei també necessita una estructura mínima, destacant en aquest sentit la figura d'un/a coordinador/a general, una comissió tècnica formada per professorat especialista en aprenentatge servei, i personal administratiu de suport.

Projectes d'innovació docent

Tal com comentàvem al punt corresponent, les propostes d'aprenentatge servei representen una innovació en l'aprenentatge a la universitat tot afegint als objectius clàssics de la formació universitària d'altres que relacionen l'activitat d'aprenentatge de l'estudiant amb la seva formació ciutadana. En aquest sentit, com a proposta d'innovació docent el projecte que presentem ha comptat amb diversos ajuts que tot seguit detallem.

- Ajuts pel finançament de projectes per a la Millora de la Qualitat Docent a les Universitats Catalanes (MQD) de la *Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca* (AGAUR). Projecte: "Universitat i responsabilitat social: implementació d'experiències d'Aprenentatge Servei a la Facultat de Pedagogia." (Núm. d'expedient: 2009 MQD 00195). Investigadora principal: Xus Martín.
- Convocatòria d'ajuts a Projectes d'Innovació Docent 2011 *Vicerektorat de Política Docent i Científica – Programa de Millora i Innovació Docent* 2011. Projecte: "Universitat i responsabilitat social: implementació d'experiències d'aprenentatge

servei a la Facultat de Pedagogia". (PID-UB/94). Responsable del projecte: Xus Martín.

- Desarrollo de Proyectos y Acciones orientadas a la mejora de la atención integral y empleabilidad de los estudiantes universitarios. *Ministerio de Educación. Secretaría general de universidades*. (Referencia: CAIE113). Proyecto: "Aprendizaje servicio: un nuevo reto para la universidad". Responsable del projecte: Xus Martín.

Projectes de recerca

D'altra banda, el projecte també ha comptat amb el suport de diverses subvencions per afavorir la investigació entorn la seva implementació que a continuació adjuntem.

- Durant cinc convocatòries el GREM ha rebut els següents ajuts a la recerca: *Ajuts per a donar suport al desenvolupament de projectes de recerca i innovació en matèria educativa i d'ensenyament formal i no formal (ARIE)*. Projecte: "Aprentatge i servei: una proposta d'educació en valors" (nº expedient: 2008 ARIE 00014, 2007 ARIE 00004, 2006 ARIE 10000, 2005 ARIE 10003, 2004 ARIE 00001). Investigador principal: Josep M. Puig.
- RecerCaixa 2010, convocada per l'Associació Catalana d'Universitats Públiques i la l'Obra Social la Caixa. Projecte: "Aprentatge Servei i educació en valors". Investigador principal: Josep M. Puig.
- Convocatòria d'ajuts dins el Programa de Recerca en Docència Universitària (REDICE) 2010. Projecte: "Aprentatge servei a la universitat, APS (U): recerca, formació i innovació". Investigadora principal: Laura Rubio.

Treballs publicats i tesis llegides

La recerca realitzada sobre l'aprenentatge servei a la Facultat s'ha materialitzat en la producció de diferents materials acadèmics¹⁹. Pel que fa a la publicació de llibres i articles a continuació aportem algunes referències més significatives.

---

¹⁹ En aquesta tasca de recerca tingut una forta dedicació el GREM (Grup de Recerca d'Educació Moral) de la Facultat de Pedagogia.

- AAVV: Monogràfic "Aprendizaje y servicio" a *Cuadernos de Pedagogía*, maig de 2006, 357, p. 56-87AAVV.: "Experiències d'aprenentatge servei" a *Perspectiva Escolar*, maig 2007, 315, p. 4-60.
- MARTÍN, X. i RUBIO, L. (coord.): Experiències d'aprenentatge servei. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2006 (amb una versió revisada editada en castellà al 2010 pel Ministerio de Educación y Ciencia i Octaedro).
- MARTÍNEZ, M. (coord.): *Aprenentatge servei i responsabilitat social de les universitats*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2008 (traduït al castellà al 2008 i editat per l'ICE UB y Octaedro, 2008).
- PUIG, J. M.; BATLLE, R.; BOSCH, C. i PALOS, J.: *Aprenentatge servei. Educar per a la ciutadania*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2006 (traduït al castellà al 2007 editat pel Ministerio de Educación y Ciencia i Octaedro)
- PUIG, J. M. (coord.) *Aprendizaje servicio (ApS). Educación y compromiso cívico*. Barcelona, Graó, 2009.

En relació a les tesis doctorals llegides es corresponen amb les següents.

- Esther Luna González (2009). *Elaboración de un programa de desarrollo de una ciudadanía activa en la Educación Secundaria Obligatoria*. Universitat de Barcelona. Tesis Doctoral. (Directores: F. Cabrera y I. Massot)
- Mariona Graell Martín (2010). *Donació de Sang i educació per la ciutadania*. Universitat de Barcelona. (Director: Josep Maria Puig Rovira).
- Maribel de la Cerda Toledo (2011). *L'ajuda entre iguals. Anàlisi d'una modalitat de practiques d'aprenentatge servei*. Universitat de Barcelona. (Director: Josep Maria Puig Rovira).

La xarxa ApS (U)

El projecte ApS(U) que compta amb el suport del programa REDICE 2010 es planteja com a finalitat principal contribuir a sistematitzar i promoure les condicions pedagògiques, socials i organitzatives necessàries per a implementar projectes d'aprenentatge servei de qualitat a la universitat. Així, el projecte pretén combinar equilibradament tres aspectes: la recerca, la formació i la innovació.

La recerca, perquè busca incrementar el coneixement pedagògic sobre l'APS. La formació del professorat universitari, perquè pretén donar eines i recursos per a la implementació d'aquests tipus de projectes. I la innovació, perquè pretén intercanviar i impulsar bones pràctiques d'APS en diferents estudis universitaris. En aquest sentit s'estan realitzant tres actuacions complementàries que a continuació comentem breument.

En primer lloc, per tal de detectar, analitzar i sistematitzar bones pràctiques d'aprenentatge servei a l'àmbit universitari des de diferents disciplines s'està elaborant un recull d'experiències d'aprenentatge servei en curs en diferents estudis de la Universitat de Barcelona, altres universitats catalanes i experiències internacionals. El resultat d'aquest procés ha d'esdevenir una font d'informació prioritària per a treballar en el segon objectiu.

En segon lloc, amb la pretensió de sistematitzar els aspectes organitzatius, socials i pedagògics necessaris per a implementar projectes d'APS a l'àmbit universitari s'està treballant en un document teòrico-pràctic que orienti per a la implementació de projectes d'APS en l'àmbit universitari. El fruit d'aquest procés es convertirà en un material de base important a l'hora de dur a terme el tercer i últim objectiu.

Finalment, des del projecte també es promouen accions de formació, difusió i impuls de l'APS a l'àmbit universitari (seminaris, trobades, etc).

Per acabar...

Amb tot el mostrat fins al moment queda clar que l'objectiu últim del nostre treball és impulsar la metodologia de l'aprenentatge servei a les facultats en les quals impartim docència, perquè ens sembla un camí excel·lent per exercir el compromís de la Universitat amb la societat i perquè és també un bon camí per formar bons ciutadans i bons professionals. Al capdavall, es tracta de contribuir amb una peça més –en aquest cas, l'aprenentatge servei– a una tasca col·lectiva per incrementar la qualitat de les nostres facultats, una tasca que pugui merèixer el reconeixement de la societat.

La introducció de l'aprenentatge servei a la docència universitària permet fer ponts entre el coneixement acadèmic i la pràctica, oferir la possibilitat als alumnes d'adquirir una experiència formativa amb projecció social i, finalment, contribuir a l'educació per a la ciutadania dels futurs professionals. Per a assolir aquestes finalitats als projectes s'articulen quatre elements claus: experiència, servei, reflexió i formació. La participació de l'alumnat esdevé una experiència viva i significativa per diversos motius. En primer lloc, els estudiants poden accedir a la realitat, mirar-la amb uns altres ulls tot accedint com a agents de canvi actius. En segon lloc, realitzen un servei que es basa en una ajuda, la qual contribueix a millorar una necessitat social detectada. Finalment, a partir de la reflexió i la sistematització que es porta a terme a les aules amb el professorat universitari implicat, es permet vincular teoria i pràctica. Els estudiants a l'aula aprenen i reflexionen amb el professorat entorn qüestions bàsiques relacionades amb l'assignatura i l'experiència. Amb el seu treball directe, adquireixen competències, coneixements i habilitats bàsiques per a la seva futura professió. I, a més, a partir d'oferir un servei a la comunitat es troben immersos en una pràctica carregada de valors i d'exercici de la ciutadania.

La novetat d'aquesta modalitat d'aprenentatge a la Universitat és, sota el nostre punt de vista, la contribució a una formació professional del futur graduat construïda

no sols a l'àmbit de la universitat, sinó també al de la comunitat, la qual cosa li permetrà dominar qüestions que serien complicades d'assimilar d'una altra manera. Un aprenentatge construït al territori, que esdevé font d'aprenentatge, que complementa allò treballat a l'aula, al laboratori o a l'hospital i que pot contribuir a augmentar el compromís social a favor d'una inclusió més real en la formació del futur titulat i la forma en com aborda la seva intervenció professional. Així, els programes d'ApS a la Universitat poden dotar de significació social als continguts que l'estudiant aprèn. A més, afavoreixen situacions i moments d'anàlisi i comprensió de la realitat on viuen o estudien els alumnes. En definitiva, poden ser instruments al servei de l'aprenentatge pràctic per la vida en comunitat, per a la reflexió sobre aquesta vida i per a la transformació i millora de les condicions de vida de la comunitat a partir dels coneixements i competències de cada professió²⁰.

En aquest sentit, ens agradaria que l'aprenentatge servei es visqués com una innovació conjunta del professorat que ens ha d'ajudar a excel·lir com a institucions universitàries encarregades de tasques educatives, docents i socials. Som de la opinió que avui hem superat una etapa de tancament dels nostres estudis sobre ells mateixos i d'escassa presència en el món educatiu. En l'actualitat, molts dels nostres professors i professores s'han guanyat un reconeixement en el seus respectius àmbits, i el seu treball té influència i és tingut en consideració. Aixoplugats per les facultats, però sovint a títol individual, molts i moltes han obtingut reconeixement per la seva feina.

Ara hem d'assolir un nou repte: afegir al reconeixement personal que obté el nostre professorat el que ens agradaria que obtinguessin les nostres facultats com a institucions universitàries. Es tracta de bastir una cultura institucional que ens permeti fer com a conjunt una aportació de relleu en el món de l'educació, la docència i la tasca social. Com hem dit, pensem que l'aprenentatge servei és una peça més en aquest repte de millora col·lectiva en benefici del conjunt de la societat i del nostre alumnat.

---

²⁰MARTÍNEZ, M. (coord.) *Aprenentatge servei i responsabilitat social de les universitats*. Barcelona, Octaedro i Fundació Jaume Bofill, 2008. pp.25-26.